

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

Ի Ս ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

ՍԵՐԵԼԵ ՔՈՂԵ

Վաղուց է ցանկանում էի այցելել Գետաբէգի պղնձահանքը։ Նորա մասին շատ էի լսել և կարդացել։ Ուստի՝ արհեստագէտ Մուշեղեանի առաջարկութիւնը — գնալ պղնձահանքը և նորա շրջակայքը տեսնելու — ես ընդունեցի մի առանձին ուրախութիւնով։

Նրկաթուղու կառքում ես հետաքրքրեցի խօսակցութիւններով և զորանով խլեցի իմ հանգստանալու ժամերը։ Եւ թէև յետոյ ես հետեւեցի Մուշեղեանի օրինակին, սակայն իմ հանգստանալը շատ չը տուեց։ Շուտով մեզ զարթեցրին։ Վայարան հասանք գարձեալ գիշերը, բայց արշալոյսը արդէն սկսում էր և առաւօտը մօտ էր։

Իջանք թէ չէ՝ սկսեցինք ուղևորելու միջոցների մասին հարց ու փորձ անել։ Մեզ հետ միասին իջաւ կառքից և մի պարոն, որ տեսնելով մեզ՝ մօտիկացաւ, ծանօթացաւ և ոչ միայն ղիւրացրեց մեզ համար բոլոր մանր մունր հոգսերը, այլ և ինքը միացաւ մեզ։ Դա բժիշկ Բարսեղեանն էր, որ գործեր ունէր նոյնպէս պղնձահանքի մօտերքը և որին շատ լաւ ծանօթ էր բոլոր շրջակայքը։

Նա բացատրեց, որ կարող ենք ուղևորել և սալլով, և ձի հեծած։ Նա խորհուրդ տուեց վերջին տեսակ ծանապարհորդութիւնը և խնդրեց, որ մենք թոյլ աանք նորան, որ նա նախագծի մեր գնալու ուղին։ Նա այնպէս կարգադրեց, որ մենք մեր ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին կարողացանք տեսնել գիւղեր, և հայ,

և թուրք, և գուխօքօրի, և գերմանացիների և այնուհետև նորից նստեցինք երկաթուղու կառքը:

Եւ այդպէս էլ արինք:

Մեր առաջնորդ-ուղեցոյց բժիշկը պատմում էր անդադար, պատմում էր աշխուժով, գրաւիչ ձևով: Բժիշկ Բարսեղեանը ոչ միայն նկարագրում էր շրջակայքը, այլ և աշխատում էր զանազան կարծիքներ յայտնել զանազան երևոյթների մասին: Մուշեղեանը, որ ուշադիր լսում էր նորա պատմածները, չէր ընդունում շատ կէտերում նորա յայտնած կարծիքները, բայց հարևանցի նկատողութիւններ էր միայն անում և չէր մոռնում մեծ վիճաբանութեան մէջ:

Ահա բարձրանում ենք տափարակից և մոտնում ենք լեռների և ձորերի աշխարհը: Մեր թողած տափարակը սփռւում է մեր աչքերի առաջ. իսկ նորանից յետոյ հորիզոնը պարսպւում է ուրիշ՝ աւելի մեծ՝ լեռնակոյտով: Լեռնային ողբ թարմացնում է մեզ, հրաշալի օդ: Մեր խօսակցութիւնները ընդհատւում են. մենք լուռ խորատուգում ենք զանազան մտածութիւնների մէջ:

Բայց յղնածութիւնը իրանը անում է: Զընայելով մեր մի երկու անգամ հանգստանալուն... մենք սկսեցինք զգալ մեր ճանապարհորդութեան ծանրութիւնը. և անչափ ուրախացանք, երբ հեռւից տեսանք ոլղնձահանքի շինութիւնները, որոնք այնքան զանազանւում են մեր գաւառների սովորական շինութիւններից:

Իմ առանձին յօդածից զու կը տեղեկանաս այստեղի ոլղնձահանքի մասին: Բայց մի բան, որ չեմ կարող այստեղ չը յիշել, այդ այն տպաւորութիւնն է, որ անում են մարդու վերայ ամբողջ ոլղնձահանքը և նորա կառավարիչները: Կանոնաւոր դործը, մասնագիտական զարգացումը, լաւ կշռած և սահմանած կազմակերպութիւնը — ինձ վերայ մի ուրախ և մի և նոյն ժամանակ ճնշող ազդեցութիւն ունեցան: Այդ մտածած և հաստատ դործի, այդ հաշւած և կանոնաւոր դործածւող խելքի առաջ՝ ես մոռացայ այն սարսափելի աւազակներին, որոնց մատին պատմում էր ճանապարհին բժիշկը: Այդ վայրենի քաջագործութիւնները դարձան իմ աչքում աննպատակ երեխայական խաղեր՝ զուրկ ներքին ոյժից, զուրկ ասպազայից:

Ոլղնձահանքի կառավարիչը հարևանցի կերպով մեզ ծանօթացնում էր պղինձ ստանալու երեք եղանակների հետ. բացատրում էր

իրանց արած փորձերի շարժառիթները և հետևանքները. համեմատում էր իրանց անտառի փայտը և Բագուի նաւթը, իբրև վառելիքի նիւթեր, հաշուում էր իրանց շինած կարճ երկաթուղու տւած դիւրութիւնը... Մենք զգում էինք, որ հնադարեան սարահարթը եկած այդ նոր հիւրերը՝ բոլորովին ուրիշ գործ են գործում, որ մարդկային խելքը այդտեղ նւաճումների ետեւից է ընկած և որ նորան օգնական է հանդիսանում այն գիտութիւնը, որը չէ վախենում մեր լեռների աւազակներից և դէերից:

Պընձահանքից ուղղեցինք դուխօբորների գիւղը, ուր մի փոքր հանգստանալուց յետոյ շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Հողը նոր էր զարթնում իւր ձմեռւայ քնից. այս ու այն խորշերում երևում էին մատաղ կանաչի առաջին բողբոջները: Օդը զով էր և ամրացնող:

Ահա հեռւից երևաց Զ... հայ գիւղը: Բժիշկը խորհուրդ տւեց այդտեղ կարդին հանգստանալու: Մենք համաձայնեցինք:

Գիւղում իջանք բժշկի ցոյց տւած տանը: Մեզ ընդունեցին պատրաստականութիւն յայտնելով, բայց այնքան տափն ու վերայ եղան, որ ես ինձ դժւար դրութեան մէջ զգացի:

Բաւական մեծ սենեակում մեզ համար մաքուր գորգեր փռեցին, բարձեր դրին բոլորիս համար և հրաւիրեցին հանգստանալու: Յետոյ և թէյ բերին:

Բժիշկը իրև ծանօթ հարց ու փորձեր արւաւ տանտէրից գիւղի և մի քանի ծանօթ գիւղացիների մասին: Մի քանի ժամանակից յետոյ եկան երեք գիւղացիներ բժշկին տեսնելու. նա հրաւիրեց նոցա նստելու: Գիւղացիները մեզ ողջունելուց յետոյ՝ նստոտեցին:

— Ինչպէ՞ս գիւղը անցկացրաւ այս ձմեռը, հարցրեց բժիշկը:

— Փաւք Աստուծու, միջակ. խոտի կողմից մեծ պակասութիւն ունէինք, բայց մի կերպ ձմեռը լուսացրինք:

— Իսկ հացներդ, ուրեմն, լաւ է՞ր:

— Լաւ էր. բայց առաջւանը չէ:

— Գիտէք, ի՞նչ. դարձաւ դէպի մեզ բժիշկը, գիւղացիները այսպէս են, բերանները չի զօրում, որ ասեն թէ լաւ էր, չէ՞. պէտք է վերջումն էլ մի բան կցեն, մի զանգառ աւելացնեն:

— Դէհ, ինչպէ՞ս անենք, պարոններս, հողը քանի գնում է

մարդահաշիւ փոքրանում է, հասկն էլ տարի տարւայ վերայ թոյլ է բռնում. ապա չի՞ պակասում, ապա մեր մէջքը չի՞ թուլացնում:

— Ուսումնարանը ինչպէ՞ս է:

— Այ, էլի՛ Վարժապետին իմաց ենք տւել դայ ձեր տեսութեանը: Լաւ մարդ է, բայց շատ է իրասածի:

— Ի՞նչպէս:

— Այդ միջոցին գիւղացիներից մէկը բռնեց խօսողին և նախօքը փոխեց:

— Երեխայքը նորան սիրում են, մեզ էլ այդ է հարկաւոր. ինքն էլ խելքը գլխին մարդ է:

— Ռոճիկը աւելացրի՞ք:

— Զէ, որտեղից աւելցնէինք, դժւար տարիներ են: Ասում էք թէ մենք հա զանգատաւոր ենք, ի՞նչ անենք՝ ոյժներս չի պատում: Ուսումնարանի հիմիկւայ ծախսած փողն էլ հեշտ չի կիտւում: Շուտով էլի պէտք է հոգաբարձուների ժողով անենք:

Բժիշկը՝ յանկարծ իբր թէ սթափւած՝ դարձաւ մեղ և ասաց.

— Այո՛, բարեկամներ, ես մոռացայ ձեզ ներկայացնել կարգին. այս մեր գիւղացին դպրոցի հոգաբարձուն է. սա բացի մաճը բռնելը և ուրիշ բան էլ շատ գիտէ: Լաւ է՞. հողագործ և հոգաբարձու:

Ես հետաքրքիր եղայ իմանալու թէ գիւղից ինչպէ՞ս են ուսումնարանի համար փող ժողովում, ի՞նչ կարգով:

— Մի կերպ անում ենք էլի՛. 'ի հարկէ աղքատներից, չքաւորներից փող չենք պահանջում. նոցա երեխայքը ձրի են ուսում առնում: Խօսակցութիւններ շատ եղան իւր ժամանակին. բայց հիմա հանդարտութիւն է: 'ի հարկէ մի քանիսներին շատ է զօռ հասնում. բայց ինչ արած, էլ է, ժողովուրդ է: Աստուած բաններս յաջող տանի, հունձներս առատ լինի, մենք երկնքի թռչունին էլ կուտ կը տանք:

— Այո՛, տնտեսական ապահովութիւնը — հիմքն է ամեն մի յարատեւ յառաջադիմութեան, ասաց խորը զգացած Մուշեղեանը: Ժողովուրդը այդ լաւ է հասկանում: Տւէ՞ք նորան հող. կարողութիւն և նա կիրառործի ամեն տեսակ երազներ:

— Այդ՝ խնդրի միայն մի մասն է: Եւ այժմ մեր ժողովրդի համար այդ չէ գլխաւորը, նկատեց բժիշկը:

— Միշտ գլխաւորն է լինելու: Մեր դպրոցներն էլ պէտք է ձգտեն աշակերտին զրահաւորելու այնպիսի գիտութիւններով, որոնք օգնում են ժողովրդի նիւթական հարստութեան:

— Դուք, պարոն Մուշեղեան, խառնում էք մի քանի բան միասին: Դուք խօսք բաց արիք տնտեսական ապահովութեան մասին, իսկ այժմ շոշափում էք ուսում տալու ուղղութեան խնդիրը: Դոքա տարբեր առարկաներ են: Ես առաջինին չը տւի առ այժմ մեծ նշանակութիւն, երկրորդը ընդունում եմ. իսկ այդ բոլորը գեռ թողած՝ ասում եմ, որ մեզ հարկաւոր է այժմ առհասարակ բարոյական, գաղափարական առաջադիմութիւն:

— Դոքա բառեր են, պարզ խօսեցէք, աւելի աշխարհաբառ, ժպտալով ասաց Մուշեղեանը:

— Այժմ մեր կեանքը ներկայացնում է ինքը մի նիւթ, որը ո՛չ աղքատ է և ո՛չ փտած. այլ միայն զուրկ է հոգուց, զուրկ է խելացի նպատակների ծառայելուց:

Գիւղացիները տեսնելով, որ խօսակցութիւնը բոլորովին փոխւեց, մէկ մէկ դուրս եկան՝ գուցէ կարծելով, որ մենք կ'ոմենում ենք մենակ մնալու:

Ինչ հետաքրքրում էր Մուշեղեանի և բժշկի մէջ բացւած վէճը: Ուստի՝ ցանկանալով խօսակցութիւնները աւելի կանոնաւոր դարձնելու, ես ասացի.

— Պարոններ. խնդիրը լաւ խնդիր է և ինչպէս ես կ'արծում եմ, մենք բոլորս էլ պէտք է որ շատ հեռու չը լինենք միմեանցից խնդրի ներքին իմաստի վերաբերմամբ. այժմ նորան ձևակերպելու, նորան յայտնի գոյն տալու, նորան բնորոշելու մէջն է լինելու տարբերութիւնը:

— Ի՞նչ անեմ, գանդատւեց Մուշեղեանը, ես պարզ աշխարհաբառ եմ խօսում. իսկ մեր պարոն բժիշկը գրաբառ: Ես ասում եմ թէ ժողովուրդը պէտք է ուստի, խմի, երեխաներ մեծացնի, երեխաներին գործնական՝ հաց բերող ուսում տայ, նորան ապահովի աղնիւ աշխատանքով, որպէս զի ժողովուրդը չը մոտածի ծուռ և անաղնիւ միջոցների վերայ, որպէս զի խելացի հիմք կազմի կանոնաւոր զարգացումի համար, իսկ...

— Իսկ ես, տաքացած վրայ բերեց բժիշկը, ասում եմ, որ այդ

բողորին հասնելու և ուրիշ հասարակական նպատակներ իրագործելու համար կարևոր է նախապատրաստական գործունեություն:

— Այսինքն:

— Գաղափարական շարժում, բարոյական սուրբ ոգևորություն, վեհի, համազգայինի, համամարդկայինի պաշտում: Խնչն է մեզ երեքիս միմեանց հետ կապում՝ եթէ ո՛չ այն մի լուսաւորութիւնը, այն մի գաղափարը, որին յարգող և ծառայողներն ենք:

— Խօսենք իրականից, սկսեց աւելի լուրջ կերպով Մուշեղեանը, այս գիւղի վերաբերմամբ ինչ կարող էք ասել: Ինչպէ՞ս անենք, որ սա առաջադիմի: Անե՞նք այն, ինչ որ ես եմ առաջարկում՝ իսկապէս գործնական, իրագործելի բաներ, թէ նորան թողնենք, շղմեցնենք ձեր եղանակով:

— Նւ այդ, և այն. բայց դուք չէք ցանկանում ըմբռնել իմ տեսակէտը: Նրբ որ սկսում է մի ազդի մէջ գաղափարական շարժում, նա ինքը ուժեղ կերպով օգնում է իւր առաջադիմութեան և նա պահանջում է այն, ինչ որ դուք այժմ նորան պատուաստում էք, նորան կպցնում էք: Այդ գաղափարական շարժումը ինքը դեր ունի կատարելու:

— Եթէ, պարոն բժիշկ, խնդիրը այդպէս ընդհանրացնում էք, այն ժամանակ ես կասեմ, որ համամարդկային գաղափարական շարժումները հետևանք են եղել տնտեսական հանգամանքների:

— Մասամբ միայն: Ճիշդ է տնտեսական կեանքը խաւն է եղել շատ գաղափարական շարժումներում. բայց դա չափազանցրած ընդհանրացնում է և յամենայն դէպս մեր երկրում կան առանձնայատկութիւններ...

— Դուք եթէ մանրամասն քննէք, խօսքը կտրեց Մուշեղեանը, կը տեսնէք, որ մի՞ շարժումներում—տնտեսական խնդիրը առաջին տեղն է բռնել: Մինչև անգամ ստրկութիւն ունչացնողները, զորոնակ Ամերիկայում, ղեկավարում էին տնտեսական հաշիւներով և ոչ թէ գաղափարական ոգևորութիւնով:

— Այդ կարծիքը ես գիտեմ, հանդարտ նկատեց բժիշկը. բայց այդ կարծիքը հարկաւոր է ո՛չ այժմ, այս խօսակցութիւնների ժամանակ, այլ երբ մենք քննում կը լինենք ժողովրդի տնտեսական զարգացումի խնդիրը: Ես խօսում եմ ժողովրդի ընդհանուր զարգացումի մասին:

—Պարոն բժիշկ. դուք՝ փոխանակ վիճելու ըստ իմաստի՝ դիմում էք կողմնակի միջոցների, փոքր ինչ վիրաւորւած նկատեց Մուշեղեանը:

—Ներեցէ՛ք, ամենեին կողմնակի միջոց չէ. ես ցանկացայ դորանով աւելի կտրական շեշտել իմ և ձեր հայեացքների տարբերութիւնը և. ես կը վիճեմ: Դուք ի՞նչ խնդիրներ էք ինձ առաջարկում:

—Քացատրեցէ՛ք, ինչու էր Ֆրանսիական ազգը շարժում անցեալ դարերի վերջերը, ինչո՞ւ էր ստրկութիւնը վերանում այս դարում. ասացէ՛ք, ինչ տեսակ է շարժողի տնտեսական վիճակը. և եթէ չը փոխէր տնտեսական վիճակը, սկսած շարժումը կը վերջանա՞ր կամ վերջանում է: Քրիստոնէութիւնը, որ այնպէս շուտով տարածւեց, չէր մոցնում արդեօք տնտեսական նոր հայեացքներ: Ժողովրդական շարժումը առանց տնտեսական հիմունքի—մի մեծ հիւանդութեան արտայայտութիւն է:

Բժիշկը հանգիստ լսում էր Մուշեղեանի ասածները. նա կարծես դեռ սպասում էր շարունակութեան: Մուշեղեանին պատասխանելով նա ասաց.

—Գաղափարները այն պատճառով ուժեղ և հաստատ էին, որ նոքա վճռում էին և տնտեսական խնդիրներ. բայց ո՛չ թէ նոքա իրանք միայն ծնունդ էին, միայն հետեանք էին տնտեսական հանգամանքների: Նեթ Եւրոպայում երրորդ դասակարգը այժմ իշխող է և նորան տանում են, այդ բացատրում է ո՛չ միայն նորա տնտեսական ոյժով, այլ և այն բանով, որ այդ երրորդ դասակարգը գաղափարներ չէ բացասում, այլ իւր դրոշակների վերայ գաղափարներ է նշանակել: Դուցէ գաղափարներից օգուտ քաղողները յաճախ ճարպիկներն են լինում: Դէ՛, միշտ լինում են հասարակական փոփոխութիւններից օգուտողներ: Դուք օրինակ էք բերում՝ քրիստոնէութիւնը: Բայց միթէ՞ հէնց դա չէր այն ուժեղ գաղափարը, որ ընկճեց համահաւասար բոլոր դասակարգերը. և ռաժիկն, և նախարարին, և Տրդատին, որ հրաժարւեց նոյն իսկ իւր գահից: Գաղափարը չէ՞ր, որ մղեց հինգերորդ դարի փափկասուն կանանց արհամարհելու կեանքի վայելչութիւնները, այսինքն՝ ուրիշ լեղւով՝ տնտեսական հանգամանքները: Գաղափարը չէ՞ր, որ ստիպում է մեր նորարոյս երիտասարդներին՝ մոռաւոր աշխատանքի հետ կապւած ծանրութիւնները գերադասել ուրիշ աւելի շահաւէտ դործերին:

— Այդ ի հարկէ՛ս Այդ ոչ ով չէ էլ բացատում:

— Բաւական չէ պարոններ, նորան չը բացասել. մենք պէտք է նորան այժմ աւելի, քան երբ և իցէ, աչքի առաջ ունենանք: Գաղափարը, ուժեղ, համատարած գաղափարը՝ նա մի չը գրւած դաշնագիր է, որ միլիոնաւոր ժողովուրդ ուղղում է մի ընդհանուր մեծ գործի:

— Բայց իմ դրած հարցերին չը պատասխանեցիք, նկատեց Մուշեանը:

— Որովհետեւ ես այժմ նորան երկրորդական եմ համարում և բոլորովին առանձին խնդիր:

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, միթէ՞ դուք չը լսեցիք գիւղացուց, որ նա ասում է մենք ուսումնարան չենք կարողանում պահել, որովհետեւ հողը պակասում է, ուժասպառ է դառնում:

— Ես կը պատասխանեմ ձեզ մի հարց տալով: Խնդրեմ ասացէք, ինչո՞ւ հարւան թիւրք գիւղերը, որ աւելի բազմահող են, դպրոց չ'ունին. ինչո՞ւ դուխոբորները երեկ մեզ աշխատում էին համոզել, որ իրանց դաւանածից դուրս կրթութիւնը փաստակար է և այդ պատճառով դպրոց բանալու խնդրին շատ են դիմագրել: Միթէ բազմահողութիւնը, միթէ՞ տնտեսական լաւ վիճակը՝ բացի կանոնաւոր աճումից՝ մինչև այժմ մի որ և է բան է տւել մեզ Նոր-Բայազէդի գաւառում, Շիրակում, Աբարանում և միթէ՞ այժմ, որ գիւղացիները սկսել են գնահատել ուսումը, նոքա աւելի հարստացել են, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ. նոքա մինչև անգամ աղքատացել են և մի քանի տեղերում այնքան, որ իսկապէս առաջադիմութեան համար վտանգւած են:

— Ինչո՞ւ են վտանգւած, երևի այն պատճառով, որ չեն կարող ուսումնարան պահել, որ տնտեսապէս անկարող են:

— Այո՛, պարոն Մուշեղեա՛ն, հազար անգամ այո՛. բայց ես ասում եմ թէ այդ գիւղերում ուսումի, գաղափարի խնդիրը քնած է, և պնդում եմ, որ նորա, այսինքն այդ գաղափարի, ծնողը՝ տնտեսական վիճակը չէ. սա նորան նպաստող, նորան իրագործող միջոցն է և մասամբ էլ նորա հետեանքը:

— Տնտեսական խնդիրը ամենամեծ, ամենաէական խնդիրն է մեր ժողովրդի համար և ձեր ասածները յանգում են վերջ ի վերջոյ այդ

կէտի վերայ: Բոլոր աշխարհների հոգսը այդ է, շատ պատերազմների և դիւանագիտական ընդհարումների հիմքը կամ աստառը—տնտեսական է: Սա անհերքելի է. իսկ ձեր ասածները—միայն գեղեցիկ խօսքեր են, իրագործելու համար անըմբռնելի:

Ես ևս միջամտեցի և վէճը սկսաւ շատ աղմկալի դառնալ: Վէճի ժամանակ մի երկու անգամ տանտէրի գլուխը երեւաց դրան միջից. բայց խօսակցութեան խանգարող չեղաւ:

—Պարոն Մուշեղեան, ասացի ես, դու քկատարեալ իրաւունք ունէք պնդել ձեր ասածների վերայ, բայց բժշկի ասածների մէջ կան իսկապէս էական կէտեր, որ պէտք է լրջօրէն քննել: Ես նամանաւանդ գնահատում եմ այդ ասածները, որովհետեւ նա ինքը մեր կեանքը շատ լաւ ճանաչում է, մեր ժողովրդի հետ շատ է շփուել:

—Ուրեմն, պարոն Պատրիկեան, ես այստեղ երկու հակառակորդ եմ ունեցել. ես կարծում էի, որ դուք իմ տեսակէտը ըմբռնել էք: Միթէ՞ դուք չը գիտէք, որ ինքը ուսումը, մեր դարի լուսաւորութիւնը ինքը՝ ունի իւր սեպհական որոշ ազդեցութիւնը, որի մասին եթէ շատ էլ չը խօսենք, այնուամենայնիւ նա իւր անելիքը կ'անի: Ես լաւ գիտեմ, որ ուսումը կը տայ այն բոլորը, ինչի մասին այնքան ոգևորած խօսում էր բժիշկը, ես այժմ ասում եմ ժողովրդին ապահովարէ՛ք, ժողովրդի մէջքը պնդացրէք: Ինչպէս դատողութիւններ ուզում էք յայտնեցէք զանազան խնդիրների մասին, բայց նախ և առաջ ժողովրդին հաց տւէք, հաց: Թող՝ մի հինգ տարի, տասը տարի նա ուշ զարգանայ, բայց նա կուշտ լինի, իւր ձեռքի աշխատանքով բաւական, խղճմտանքը չը վտանգւած: Սա իմ հայեացքի առաջին կէտն էր. այժմ մի երկու խօսք էլ երկրորդ կէտի վերաբերմամբ: Ես ասացի ժողովրդի համար հարկաւոր են նորան նիւթապէս հարստացնելուն նպաստող դպրոցներ: Այո, հէնց այդպէս պէտք է սկսենք գործը, որ նախ և առաջ աչքից թողած չը լինենք երբէք ժողովրդի նիւթական բարեկեցութիւնը և յետոյ հանգիստ կերպով անձնատուր լինենք զանազան գատողութիւնների:

—Ես ձեղ ասացի, նկատեց բժիշկը, որ հարկան գիւղերը շատ հողեր ունեն, բայց և այնպէս նոքա աւելի տգէտ են, աւելի խաւար և մինչև անգամ աւելի աղքատ:

—Բայց գոնէ սոցա աղքատութիւնը և խեղճութիւնը—հողի

պակասութիւնիցը չէ. եթէ նոքա էգուց սկսեն աւելի ժրջան լինել, — իսկոյն կը հարատւանան, կը գոնեն գործելու, աշխատելու միջոց:

— Սպասեցէք, պարոն Մուշեղեան, ես ձեզ մի երկու օրինակ բերեմ, որ իմ միտքը աւելի ևս պարզ լինի ձեզ համար: Նորերս ես փող էի ժողովում սովեալների համար. ես տեսնում էի, որ մի քանի մարդիկ առատաձեռն են, միւսները ժլատ. սկսեցի համեմատել այդ նւիրատուներին և տեսայ, որ այս ինչ քաղաքի կամ գաւառի հայերը աւելի առատաձեռն են, քան մի ուրիշ տեղիները: Հայ թասրոն յաճախորդների, լրագիր ստացողների, աղքատների օգնողների, զանազան նւէր տուողների դասաւորելու՝ ես հետաքրքրական եզրակացութիւնների հասայ. ես շատ լաւ նկատեցի և համոզեցի, որ այդ յատկութիւնները կապւած չեն անմիջապէս հարստութեան հետ. այլ ուրիշ ազդեցութիւնների հետեւանք են և ըստ մեծի մասին գաղափարական խմորից մակարդւած: Օրինակների թիւը կարող եմ շարունակել:

— Այդքանն էլ բաւական է. հասկանում եմ ձեր միտքը: Առատաձեռնութիւնը դեռ շատ ուրիշ պատճառներ ունի և զանազան գոյներով է երևում, որովհետեւ առատ ձեւքը տալիս է և լաւ բանին և վատ բանին առատ կերպով. իսկ ժլատը — միշտ ժլատ է:

— Այդ է, որ չէ՛ է: Տեսնում էք մէկը պատրաստ է ձեզ հիւրասիրել ճաշով, խնջոյքներով, կառքով ման ածելով. բայց իսկոյն փախչում է ձեզնից, եթէ նորան առաջարկում էք մի տասն քսան կուպէկանոց գիրք գնել:

— Վերջապէս, ձեր միտքը այն է թէ հարուստ լինելը դեռ չէ նշանակում և խելօք, ազգասէր, մարդասէր լինել: Այո՛, ես էլ ձեզ հետ համաձայն եմ: Ես կարծում եմ, որ այդ դասակարգում նա մանաւանդ շատ յաճախ են պատահում իսկական խոզեր, կոպիտ և անգութ արարածներ: Լա՛ւ, միթէ՞ մենք ամենքս դոցա դէմ չենք, միթէ՞ գրականութիւնը, դպրոցը, հասարակութեան զարգացած մասը դոցա սիրում է, դոցա պաշտում է: Միթէ՞ մեր ժողովուրդը, որի զարգացումի խնդիրը քննում ենք, նա կը տանի այդպէսներին:

— Այո, կը տանի, եթէ ժողովրդին մենք ասենք՝ թէ նորա համար ամենապիտանորը նորա տնտեսական ապահովութիւնն է:

— Ո՛չ, սիրելիս, ընդհանուր ժողովրդական բարեկեցութիւնը

ուրիշ բան է, մի առանձին մարդու հարստութիւնը ուրիշ: Անսեղ՝ ժողովրդի հարստութեան խնդրով՝ ազատութեան, ընդհանրութեան գաղափար է շարժում: այստեղ՝ ստրկութեան, կռապաշտութեան:

--Է՛հ, բաւական է, յոգնած ասաց բժիշկը: Ապրեցէ՛ք մի երկու տարի էլ մեր հասարակութեան մէջ և յետոյ նորից մի օր կը վիճենք: Տան տէրերը մեզ սպասում են:

Բժիշկը դուրս եկաւ և վերադարձաւ տանտէրի և գիւղական ուսուցչի հետ: Ցանտէրը խնդրեց, որ թոյլ տանք սեղանը զցելու: Մենք ի հարկէ դէմ չէինք:

Ուսուցիչը մի լուռ մարդ էր. կամ զոնէ մեզ հետ զրոյցի ժամանակ շատ լուռ էր իրան պահում: Նա գանգաւում էր իւր գիւղական կեանքից, գիւղացիներից:

—Շատ են գիւղացիները եսական, ասում էր նա, շատ են նեղ և սահմանափակ, շարունակում են նահապետական սովորութիւններով գնալ անշարժութեան մէջ. ոչինչ նոր բան չեն ուզում ընդունել:

—Ի՞նչ էք դուք նոցա առաջարկել նոր, ոչ նահապետական, որ նոքա չեն ընդունել՝ յուզած հարցրեց բժիշկը:

—Առհասարակ եմ ասում, պատասխանեց ուսուցիչը:

—Դէհ, գիւղացիներ են, խաւար են, միջամտեց տանտէրը. կամաց-կամաց առաջ կը գնան. յանկարծ չի լինում:

Բժիշկին կանչեցին. նա դուրս եկաւ և մի տասն րոպէից յետոյ վերադարձաւ մեր ծանօթ գիւղացիների հետ: Նստեցինք սեղանի մօտ Յ հոգի: Հացկերոյթի ժամանակ բժիշկը, որ փոքր ինչ ձանձրացել էր նախորդ վէճից, նորից զւարթացաւ, աշխուժով սկսեց խօսել, կատակներ անել: Գիւղացիները նորան շատ սիրում են և յարգում. իսկ մեզ վերայ խորթ էին նայում՝ իբրեւ օտարների վերայ: Բժշկի և գիւղացիների մէջ նկատուող այդ փոխադարձ սէրը ինձ վերայ մեծ տպաւորութիւն արաւ: Երեւի այդ տեսակ էր ազդել և Մուշեղեանի վերայ, որովհետեւ սա ոգևորած՝ առաջարկեց բժշկի կենացը խմել:

Գիւղացիները բաւական ձեւապահ մարդիկ են. նոքա շատ խիստ նայում են, որ իրանց հասկացած քաղաքավարական կանոններից դուրս չը գան: Ցանտէրը, որ աւելի շփած էր զանազան շրջաններում, իրան աւելի ազատ էր պահում:

Թողինք գիւղը և ճանապարհ ընկանք դէպ երկաթուղին: Ահա ծածկեց լեռան ետև գիւղը և մեք սկսում ենք իջնել զառիվայրով: Հեռւից երևում է տափարակը: Ահա մի քանի ժամանակից յետոյ և գերմանական գաղթականների գիւղը:

— Տեսէ՛ք, բացականչեց բժիշկը, քանի անգամ ասել եմ մեր գիւղացիներին, որ դոցանից օրինակ վերցնեն և տները շինեն կարգին, հողից վերև: Գիտէ՞ք ինչ, պարոն Մուշեղեան, այդ տեսակ յամառութիւնը տնտեսական պատճառից չէ, աղքատութիւնից չէ, այլ սովորութիւնից, աւանդութիւնից: Որչափ և աղքատ լինի գերմանացին՝ նա իւր տունը կը շինի իւր կերպ—հողից վերև, կանոնաւոր և լուսաւոր:

— Պարոն բժիշկ, ժպտաց Մուշեղեանը, բայց դա կարծեմ և գաղափարական պատճառներից էլ չէ: Ես տներ փոխելու, տներ շինելու գործը թողնում եմ կեանքին, դպրոցին, վերջապէս վարչութեան, որ կարող է նոյնպէս նպաստել յարմար և կանոնաւոր տներ կառուցանելու:

Որպէս զի վէճը չը շարունակւի, խօսակիցները լռեցին: Մի քանի ժամանակից յետոյ ես խօսք բացարի ժողովրդական առողջապահութեան մասին: Բժիշկը շատ հետաքրքրական փաստեր պատմեց իւր դիտողութիւններից, յետոյ նա օրինակներ բերեց թէ ինչպէս գիւղացիները մի քանի դէպքերում խանդարում են իրանց առողջութիւնը՝ մինչդեռ կարող կը լինէին հեշտութիւնով փնասների առաջն առնել: Բայց յանկարծ մտաբերելով իւր վէճը՝ նա աւելցրեց.

— Եւ գիտէ՞ք՝ այդ փնասների առաջն կարելի է առնել առանց տնտեսական փոփոխութիւնների:

— Աղքատ ժողովուրդը, խօսքը կտրեց Մուշեղեանը, աւելի շատ կ'ենթարկւի հիւանդութիւնների, աւելի շուտ կը խանգարի իւր առողջութիւնը:

— Իսկ եթէ աղքատ չէ:

— Կարող է ապահովել և մի բժշկի, եթէ սա բազդի բերմունքով ցանկանայ գիւղում մնալ և պարսպել իւր մասնագիտութիւնով: Ճանապարհին անցուղարձ անողների թիւը շատ քիչ էր: Մեր ուշը գրաւեց փառահեղ միրուքով մի թուրք կրօնաւոր, որ գնում էր ձի հեծած երկու կրօնակիցների առաջնորդութիւնով: Կրօնաւորը

իրան շատ հպարտ էր պահած և մեր մօտով անցնելիս մի թեթև ողջունեց: Մուշեղեանը իւր ձին քշեց, մօտիկացաւ բժշկին և ժրպտայով ասաց.

—Խնչ կասէք, պարոն բժիշկ, այս կրօնաւորի գաղափարներին. սա էլ կարող է մեծ շարժումներ սկսել, եթէ ուզենայ օրն էգուց. բայց ի՞նչ տեսակ շարժումներ:

—Ոչ ուրախալի շարժումներ: Սակայն դուք իմ հիմնական միտքը չէք հերքում, այլ աւելի ևս ամրացնում էք: Գաղափարը այստեղ մեծ շարժումներ կ'արդիւնաբերի. բայց ինքը գաղափարը անհամակրելի է, ուստի և նորանից սպասելիք հետեւանքները—ոչ ցանկալի: Ես ասում եմ վարենք գիտակցաբար. տարածենք և ժողովրդականացնենք այն գաղափարները, որոնք մաքուր են և որոնց արդիւնքը անկասկած բարերար է յառաջադիմութեան համար:

—Դուք միայն զարթեցրէք դպրոցի միջոցով ժողովրդին և նա ինքը շարժումի առաջին իսկ քայլերից կը գտնի գաղափարներ, կը դնի կեանքի հիմունքում սկզբունքներ:

—Դորա մասին, պարոն Մուշեղեան, պէտք է մենք աշխատենք ինքներս, իբրեւ այդ ժողովրդից աւելի շուտ զարթնածներս:

—Զափաղանց դիւթելը, գրգռելը—կը տայ ժողովրդի զարգացումին—արհեստականութիւն և կը ստեղծի ապագայում կեզճ յարաբերութիւններ:

Գերմանական գիւղում մենք փոքր ինչ կանգ առինք: Խանութպանին պատուիրեցինք, որ թէյ պատրաստի. իսկ ինքներս բժշկի առաջնորդութիւնով գնացինք գերմանացիների մօտ: Շատերը սոցանից ծանօթ էին բժշկի հետ և ուրախ էին նորա գալուստին:

Մտանք մի գերմանացու տուն, ուր բժիշկը պէտք է մի հիւանդ տեսներ: Տունը շինւած էր կանոնաւոր, բայց ոչ գեղեցիկ. սենեակը մութն էր և տխուր տպաւորութիւն էր ազդում մարդու վերայ:

Մուշեղեանի հետ ես քնացի սենեակում, իսկ բժիշկը անցաւ յօան միւս մասը հիւանդին տեսնելու:

—Տեսնում էք, այս գերմանացիներին, ասաց ինձ Մուշեղեանը,

որա՛վ հաւատարիմ են մնացել իրանց ժառանգածին. սոքա տեղափոխել են այստեղ գերմանական գիւղը նորա թնաորոշ յատկանիշներով:

— Զը գիտէ՞ք արդեօք ճիշդ է լսածս թէ սոքա առանձին բարերար ազդեցութիւն չեն ունեցած մեր տեղական գիւղացիների վերայ, հարցրի ես:

— Գուցէ: Ազգերի միմեանց մէջ մեծ շփում չը կայ այս երկրում, ամեն մէկը իւր ժառանգածին, իրան աւանդածին է հետեւում:

Ներս մուաւ գերմանական տան տղամարդերից մէկը, ողջունեց և կանգնեց:

— Ինչպէ՞ս էք անցկացնում ձեր օրերը, գոհ է՞ք, հետաքրքիր եղայ ես իմանալու:

— Այժմ, փառք Աստծու, գոհ ենք. բայց առաջները, նոր գաղթած ժամանակներս՝ շատ նեղութիւն, չարչարանք էինք կրում հարեաններից:

— Ի՞նչ տեսակ նեղութիւնների մասին էք խօսում:

— Ամեն տեսակ: Գողանում էին մեր տաւարը, մեր թռչունները, կերցնում էին մեր արտերը: Մենք չէինք իմանում թէ ինչ անենք: Գանգատւում էինք: Եւ թէև մեզ պաշտպան էին լինում, բայց յետոյ տեսանք, որ մեր զանգատները անվերջ են, իսկ մեր հարեանները իրանց ուղեցածը անում են անպատիժ: Մենք վճռեցինք կարճացնել զանգատները և ուրիշ կերպ վարել մեր այդ պատուելի հարեանների հետ:

— Այսի՞նքն:

— Վճռեցինք, որ մենք ինքներս մեր հաշիւները, մեր դատաստանը տեսնենք:

— Ինչպէ՞ս:

— Սկսեցինք նոցա ամենախիստ կերպով հալածել— աւելի ծայրահեղ օրէնքով, քան թէ բախ ընդ անկան: Մէկ երկու, երեք... չէ, տեսան, որ մենք կատակ չենք անում, երբէք չենք զիջում, ո՛չ մի թեթեւ յանցանք չենք ներում, յետ կանգնեցին, թողին մեզ հանգիստ և հեւացան:

— Եւ այժմ դուք նոցանից չէ՞ք վնասւում:

— Ոչ այլ ևս: Այժմ հանգիստ են և ոստիկանութիւնը և դատարանը:

Բժիշկը գործը վերջացրել էր, մեզ կանչեց գնալու մի գերմանացու տուն, որի պառաւները ծնւել են դեռ Գերմանիայում և չիշում են իրանց հայրենիքը:

Պառաւ տառիկն տեսանք իրանց դռան առաջը կանգնած թողնիկի հետ:

Բժիշկը մօտեցաւ, ողջունեց և խօսացրեց նորան: Պառաւը շատ պարզասիրտ կին էր: Պատմեց իրանց աղքատ կեանքը, որ ունեցել են Կովկաս գալուց յետոյ առաջին տարիները. պատմեց, որ այժմ ուզղւել են և սկսում են հարստութիւն յետ գցել:

Գերմանական գիւղից շապակեցինք երկաթուղու կայարանը: Այդտեղ հասանք գնացքը անցնելուց շատ վաղ: Մանր մուկն խօսակցութիւններով ժամանակ անցկացրինք մինչև գնացքի գալը: Բժիշկը քիչ մնաց, որ դարձեալ սկսի մեծ խօսակցութիւն հայի, թուրքի, գերմանացու, ռուս աղանդաւորների առանձնայատկութիւնների և նոցա կենցաղակերտի մասին. բայց չը շարունակեց: Բանն այն է, որ ո՛չ բժիշկն է բացասում Մուշեղեանի պնդածը և ո՛չ սա բժշկինը. այլ մի յայտնի բոպէի նկատմամբ վիճում են, աւելի շեշտելով ժողովրդի զարգացումի այս կամ այն կողմը:

Երեք օրւայ մէջ ի՛նչքան բան տեսայ, ի՛նչքան տպաւորութիւններ ստացայ: Նամակս գրելուց քանի անգամ կանգ եմ առել և խորասուզւել զանազան խնդիրների մէջ. իսկ բնութիւնը, թարմացնող օ՛ղը...

Յգրոււի/իւն. ԲՈ Ս. Պ.